

מעריב ספרות

חלק ה' / יום ו' כ"ז אדר תשמ"ז, 27.3.1987

משה שמיר

הרעות בעולמו של נתן אלתרמן

פרק במסדה

בשבע עשרה לפטירתו

נתן אלתרמן

עץ הוית

שבעים שנה
הקיץ קלן
באר נקמות סמנו בקריו.
אחד עץ הוית,
אחי הנדה,
לא נסוג מנהגם בקרב.

מה קדושה שבועתו! ענפיו
השתורפים
לא עמסו פוכבים וירח.
רק עניו, אדמתי, כמו שירידישירים,
את לבות אבניך מלח.

ואולי מעיני אלהיו רבונו
רק דמעה לו נחנת, פכה וחמה,
פרקצו עירי, פרוהיחשבונו,
על ספרך הנושף חמה.

מה טיבה, מה עומק משמעותה, של הרעות בעולמו של אלתרמן? האם מקרה הוא שב"עיר היונה", במחזור השירים על "רעות הרוח", כאשר "רעות" פירושה מעשי שנות, קלות דעת, התהוללות - מופיע ההמנון לרעות, רעות הנפש, ידידות הנפש (לא אשכח זאת, רעי, איך על גב נשאתני!) האם אין הצורך הכמעט כפייתי הזה, למוגז תמיד את הרציני ביותר עם קליהדעת ביותר - האם אין הוא מתבטא, למשל, גם במיוג השמחה והעניינים בכותרת תה ובמהלך ענייניה של הדומאטית והטראגית ביצירותיו? איך הוא עצמו מגדיר את מושג הרעות, עם מה הוא עצמו מזווג אותה?

בהקדמתו, הקדמת המתרגם לספר "בלדות ישנות ושירי זמר של אנגליה וסקוטלנד", חוזר אלתרמן ומטפל בהגדרת מהותה של הבלדה פעמיים בתוך שני עמודים, והוא חוזר על הגדרתו כמעט מלה במלה.

בעמוד 7 הוא אומר שם: "האהבה והשבעה או הרעות או חוקות הקרב וחובת הכבוד ניצבים כגור המכוון כולו אל נקודת צומת אחת". וכעבור ארבעה עמודים: "עולה ובוקעת מן הבלדה שירת כוחם וניצחם של האהבה, של האומן, של הרעות והחובה והנדר. אלה הם", ממשיך אלתרמן, "על אף הכל ובסופו של דבר, אלה הם הכוחות המניעים את סיפור המעשה והם המביאים אותו אל הפתח דון והשלימות, גם בשעה שאין שלימות זו אלא שלימותם של התבוטה והמוות. עיקרים אלה נחשפים כאן הישוף ראשוני ונמרץ וקמים ככוחות גורל וכאיתני טבע שבשורתם מבקיעה וושמעת מבעד לגורל ומבעד לאיתנים".

נשוב נא ונעיין בנוסחת היסוד של הדברים: "אהבה ושבעה, רי עות, חוקות הקרב, חובת הכבוד", ושוב: "אהבה, אומן, רעות, חובה ונדר". אם נשתמש בחומרת לשונו של אלתרמן, נאמר כי "נקודת צומת" אחת יש לרעות בעולם מושגי, והיא מכוונת אליו כגון שאין ממנו מפלט - החובה, הנדר, הנאמנות. בביטוי אחד לא השתמש אלתרמן, ומסופקני אם מצוי הוא ברב או במעט בכלל יצירתו, לרבות הפובליציסטית, אבל מהותו של אותו ביטוי נגווה במושג הרעות, במושגים כמו "גור מכוון" - והביטוי הזה הוא "קדונו". אפשר אולי לבדוק מה גרם לכך, שתיבה זו נדירה כליכך בכתיבתו - שמא הרתיעה מפני משמעותה מקדם, שמא הרתיעה מפני שימושה התכוף עד כדי חילולה בעתוונות ימינו (בעיקר בש" נות המנדאט) - אבל אין ספק כי תוכנה ומהותה ספוגים במושג הרעות האלתרמני. לא התעלסות להנאה, לזוי או אפילו לעילוי הנפש קישרה את העולם של אלתרמן - אלא הנאמנות, הברית לחיים ולמוות, הציות עד תום לחוקת הקרב וההקרבה העצמית.

בחינתה של הרעות - כמו מבחנו של הרעיון (האין שורשם אחד?) - הוא בקרב האחרון, כפי שאומר מיכאל ב"עיר היונה":
"מלים דמות פולטים אנו בלי שיר."

אך יש והן צופנות גם שורש ועיקר ועל אחת מהן אולי נמות מחר אל מול גבעה או על שפתו של נחל."

(נדף של מיכאל ד' 27)
ויושם נא אל לב: מזה - "מלים בלי שור" ומזה - "על אחת מהן אולי נמות מחור" - הרי כבר ב"כוכבים בחוץ" ליבנתנו כפילות זו.

בספר שיריו הראשון עדיין נשלט המשורר עלידי יצרו, עלידי השראתו, עלידי רעידת האדמה המתמדת של עולמו - אבל הרי סודות אשר יבנו את שיווי המשקל, את האיזון, של הספרים הבאים - היסודות האלה כבר קיימים בספר הבכורה. ויתן דעתנו על "ערב בפונדק השירים הנושן וזמר לחיי הפונדקית" (א' 13), נזכר את השורות שנראו מפתיעות ולא שייכות כלכך לפני שידענו כי מחכה לנו "שמחת עניים" - "מתוך יבואו אותך להכיר / וישבו דוממים ושחזרי משקפיים / זכרי נא (שירים) / עירי נשרפה. זכרי נא (שירים) / גולגלתי ונרפה." (א' 14). נזכר את "שיר שלושה אחים" (א' 119), שהוא בעצם עובדה של הפואמה האדירה "שיר עשרה אחים". נזכר את "שיר בפונדק היער" (א' 142), שגם בו מוטיב האח שנפל, האח הישר והטוב, התמים והטבעי - הוא חוזר מגזע הרעים והרועות. ואם אמרנו חוזר ואם ציירנו גזע - הרי מי לנו גדול כשירי הנאמנות עד תום, איה הימנון נשגב יותר לתמצית הגדרת הנאמנות כמהות האחר, מן השיר הנחר "עץ הוית".

ושבו מן הפרטי אל הכללי, מן הרעות אל הרעיון. כעבור שנים אחדות אנו מקבלים את "הנה תמו יום קרב וערבו" (ד' 184) ושתי השורות האחרונות של "עץ הוית" ופרשות כמו דגל, בעוצמה של סיסמת קרב:

"אבל שבע יקום העם,
אם עלי אדמתו יובס". (ד' 185)

מיד אחרי "עץ הוית" - באה ב"כוכבים בחוץ" קבוצת השירים שכותרת אחת להם ולב אחד להם: "מערומי האש" (א' 103), סמיכותם זה לזה אינה מקרית, וצר שלא ניתנה ל"מערומי האש" תשומת לב מספקת. לנושא דיונו אפשר להסתפק בהשוואת "אחד עץ הוית, / אחי הנידה, / לא נסוג מנהגם בקרב" (א' 101), אל "אחי. עודני פה, / ראיתי את מותך, / הפותח את חלקו הרביעי של "מערומי האש" (א' 106). אבל, מעניין: מושג הנאמנות חוזר ומתגלם בסמלי אייחוסיה והדבקות במטרה בשני שירים אלה. ב"עץ הוית": "לא נסוג", "מה קדושה שבועתו"; "הוא ניצב בחור מה"; והסיום, כמובן, על אודות הנבט האחד שאינו חדל להבקיע אל תוך ההר. ב"מערומי האש": "דמום והסתלע"; "ושער לא נסוג"; "עודי חוק, אחי, והברול עוד חד"; "עוד צפרני קשות, ננגי תי עד ליבה. / לא יצילוה מידי עד נצח"; "המרחבים יחוויר, לא יסוגו"; "רק לב אדם, וק הוא, / הולם בלב מדבר".

מכאן הקשר הטבעי הפנימי בין הרעות לבין הנכוונות לקרבן. "מערומי האש" על חמשת פרקיו הוא לדעתי פואמה על ההקרבה העצמית של הלוחמים בשממה, כלומר: נסיון ראשון לשירה לאר מית'ציונית, העתיד להתרחב לכדי ספר שלם ב"עיר היונה". התי רשמתי שלי, מאז קראתי את היצירה בפעם הראשונה, הוליכה אותי אל עמק בית שאן - אבל ההעצמה הדומאטית של הנוף יכולה להסמיק את "מערומי האש" אל כל התמודדות של אדם טבע, עבודת האדמה - בתנאי שלא נשכח את לב השיר: "באש נושק הפה אשר נקרע לקראו / לאדמה הזאת / מולדת". (א' 104).

והערה: כל המובאות במאמר זה - מתוך "כתבים בארבעה כרכים", הוצאת הקיבוץ המאוחד והוצאת מחברות לספרות. אות מסמנת את הכרך, המספר - את העמוד.